

שקיעתה של קהילה

אוריה שביט

ירון הראל, דמשק נכבשה זמנית: הציונות בדמשק 1908-1923, מרכז זלמן שזר, ירושלים, 2014, 280 עמודים.

בראשית שנות השמונים עורר שידורה של סדרת הרגל התיעודית עמוד האש סערה ציבורית שהגיעה עד לבית המשפט העליון. ההפקה המרשימה של רשות השידור לדורותיה הציגה את הנרטיב הציוני מהרצל ועד למלחמת העצמאות והתמקדה כמעט לחלוטין בסיפורה של יהדות אשכנז. קבוצה של אינטלקטואלים עתרה נגד הדרתה של יהדות המזרח, אבל ללא הועיל. ארבעה עשורים מאוחר יותר, העלבון נותר צורב, והמאבק על מקומם של יהודים תושבי ארצות מוסלמיות בתולדות הציונות לא תם. ב-25 בפברואר דיווח ידיעות אחרונות על סיכום בין מנכ"ל הטלוויזיה החינוכית, אלדד קובלנץ, למשורר ארז ביטון, ראש ועדה שמינה שר החינוך נפתלי בנט לקידום מעמדה של יהדות המזרח בתכניות הלימודים. התברר כי עוד בטרם יצאה הוועדה לדרכה, הוחלט כי יפורסם קול קורא ליוצרים להפקת סדרה בנוסח עמוד האש ליהדות המזרח. ביטון הסביר: 'אנחנו רוצים להוסיף זווית שהייתה חלשה ולחזק אותה'. חלפו פחות משבועיים, וכבר נקבע גם מה בדיוק תכלול 'הזווית החדשה': שלושה פרקים, ובהם 'חצי הסיפור שאבד בדרך', בכלל זה על אבות הציונות מתוניסיה. ביטון הסביר שעמוד האש המקורית התעלמה מיהודה ביבס, 'ציוני-מרוקאי-ספרדי שהחל את פעילותו לפני חוזה המדינה הרצל, ופעל והטיף להקמת מדינה יהודית בארץ ישראל'. ואילו שר החינוך נפתלי בנט, אולי בלהטו לזכות במחילה על מבוכת הניסיון הכושל למנות 'כדורגלן מזרחי' לרשימתו לכנסת, הסביר כי 'תם עידן החצי סיפור', שכן 'אנחנו עם אחד עם סיפור אחד, עגול ושלם' (ידיעות אחרונות, 4.3.2016). התכנית להפקת היסטוריה משלימה של הציונות בדמות עמוד האש 2 הדהדה שוב בדו"ח המסכם של ועדת ביטון, שהתפרסם – ועורר סערה כצפוי – ביולי 2016.

המשמעות הפוליטית של מחקר הציונות במדינות ערב טוענת אותו בשאלות על תפקידה ומהותה של כתיבה היסטורית. האם היסטוריה היא מעשה פרשני המקנה משמעות וסדר לעבר על פי אמות מידה בעלות תוקף אובייקטיבי-אמפירי, ביטוי של הגמוניות המבקשות לשמר את מעמדן, או שילוב בין השניים, שלעתים נוטה לצד אחד ולעתים לצד אחר? ספרו של ירון הראל, ראש המחלקה לתולדות ישראל באוניברסיטת בר אילן, הוא תוספת חשובה למחקר פורה שנעשה בשנים האחרונות על התנועה הציונית במדינות ערב. הספר דן במקומם ובהשפעתם של התנועה הציונית ושל החזון הציוני בקרב יהודי דמשק בראשית המאה. תיאורו ומסקנותיו אינם משרתים את הנרטיב הציוני הקלאסי, וגם לא את הנרטיב המבקש להדגיש את חשיבותה של יהדות המזרח במפעל הציוני. זהו מחקר בנוי לתלפיות, ומרתק לקריאה, הנסמך על מצע מקורות עשיר ומורכב (בכלל זה ארכיון הרבנות הראשית באיסטנבול, וכן תכתובות מאוספים פרטיים). הראל מספר על דעיכתה ושוליותה של קהילה, שהייתה קרובה לארץ ישראל, אך נותרה, בעיקרה, רחוקה מהחזון הציוני. אין זה נדבך בסיפור 'עגול ושלם', אלא מחקר היסטורי שבבסיסו השאיפה לנאמנות לעובדות ולהצגתן בהקשרן הרחב.

הספר נפתח בתיאור מצבה הקשה של קהילת דמשק ברבע האחרון של המאה התשע-עשרה. הקורא הלא מומחה היה נשכר מרקע היסטורי, ולו תמציתי – מנין הגיעו יהודים לדמשק, מה היו תפוסותיהם הדתיות לאורך השנים, ומה הייתה תרומתם לארון הספרים היהודי. ב־1890 חיו בעיר 8,000 יהודים, כלומר היה זה קיבוץ יהודי משמעותי. רובם היו פועלים או בעלי מלאכה עניים. הראל מתאר קהילה שמצבה הכלכלי, וזיקתה לדת, הידרדרו בהדרגה. בין שני התהליכים הייתה זיקה. בראשית המאה העשרים הפשיעה גברה. מספרן של הזונות ברובע היהודי הוערך ב־1911 כ־150-200 (עמ' 26), עד כדי כך שהרובע הפך שם נרדף ל'רחוב נשי הבושת'. ברובע זה התרכזו גם רוב בתי המרוח של דמשק, כך שהוא נהיה, שלא לטובתו, למעין עיר תחתית מדורדרת של עוני ושל הוללות.

השקיעה הכללית עודדה צעירים יהודים להגר, אבל הם לא בחרו בארץ ישראל. לפי הראל, בניגוד ליהודי מזרח אירופה, המהגרים מדמשק לא עמדו בפני הדילמה 'לארץ ישראל או לאמריקה'. הסיבה היא

שלהבדיל מגלויות אחרות, עבור יהודי דמשק ארץ ישראל לא הייתה חלום נכסף המתואר בצבעים וטעמים של 'חלב ודבש'. הארץ הקדושה הייתה ישות ממשית, חבל הארץ העני השכן. יהודי דמשק ראו את ארץ ישראל כבואם לזיארה (עלייה לרגל) לארבע ערי הקודש, במצבה האמיתי ללא כחל ושרק [...] לכן לא היה בארץ ישראל שום קסם משיחי, אידיאי, כלכלי או חברתי (עמ' 31).

בפרשנות זו חבויה אמירה מרחיקת לכת על כוח המשיכה שהיה לציונות, בראשיתה, בקרב מיעוט בין יהודי מזרח אירופה. דווקא הקרבה לארץ ישראל הרחיקה אותה מלב, ואילו

הריחוק קירב. לאחר מהפכת התורכים הצעירים ב־1908 דרשה הקהילה, וזכתה, בתחייה מנהיגותית – עם מינויו של הרב יעקב דאנון לראשה, ועוד יותר מכך עם מינויו באוגוסט 1911 של חתנו, אברהם אלמאליח, כמזכיר שהופקד על שיקומה. אלמאליח הקים בדמשק גן ילדים ובית ספר עברי לאומי. הוא עיצב תכנית לימודים חדשה שכללה שירים לאומיים בעברית, וציווה על הוראה בעברית. יוזמותיו עוררו חשש בקרב חברת כ"ח להגמוניה החינוכית שלה. המאבק התנהל בצל ניצחונה של העברית ב'מלחמת השפות' בארץ ישראל, והסתיים בפשרה ובהבטחה לאיחוד כוחות, שבהן גברו העברית והתודעה הלאומית העברית, אם כי לא באופן חד משמעי. מלחמת העולם הראשונה והתערבות השלטון העות'מאני גרעו את הפרויקט החינוכי הציוני. הקהילה יצאה מגדרה בהפגנת הוכחת הנאמנות לאימפריה. לקראת סופה של המלחמה הוגלו לדמשק פעילים ציונים מארץ ישראל. יהודי דמשק לא קיבלו אותם בחיבוק חם. הראל מציע שלוש סיבות לכך: לא הייתה בקהילה רוח לאומית, מצבה הכלכלי היה רעוע ורוב הנקלטים היו אשכנזים (עמ' 97). הגולים, ובהם מורים מובילים מירושלים, פעלו בזהירות המתבקשת להעמיק את תודעתם הלאומית ואת שליטתם בעברית של בני הקהילה – בעיקר על ידי פיתוח מחדש של מוסדות החינוך. בין השאר הם הקימו ספרייה עברית ואגודה של חובבי תאטרון שהעלתה את הקמפן של מולייר בשפת התנ"ך. באותה עת חיו בדמשק כ־15,000 יהודים.

המפגש הישיר עם פעילים ציונים, ההבטחה לבית לאומי יהודי בהצהרת בלפור, וכיבוש ארץ ישראל בידי הבריטים, עוררו בקהילת דמשק התלהבות מסוימת מהציונות בשנים שלאחר מלחמת העולם הראשונה. הראל מציין שתי סיבות נוספות: השמועות על עושרה של התנועה הציונית ותקוותם של בני הקהילה ליהנות מעושר (מדומיין בעיקרו) זה; והנאתם מתשומת הלב של התנועה הציונית, שחילצה אותם משוליותם (עמ' 125). אחדים מהפעילים הציונים בדמשק סברו שהתמיכה של התנועה הציונית בקהילה הכרחית. ברוך פאיס, איש עסקים ממוצא רוסי שהיה לדמות מרכזית בבניית החינוך העברי בדמשק ועזב את העיר מטעמים לא ברורים ב־1919, הסביר זאת כך:

אין דמשק דומה לשאר ארצות ביחס לציונות אליה. דמשק עומדת על גבול ארץ ישראל וחרפה היא לנו שיהיו לנו אחים קרובים כל כך אלינו במצב שכזה. בגלוי אני אומר – ואפשר אשר ימצאו אנשים מדמשק אשר יישאו עלי טינה בלכם על דברים – ואולם את אשר איתי ואגידה: שם יהודי ניתן פה לחרפה ולשמצה בפי כל התושבים, לא כמוכן הדת היהודית כי אם בתור איש שפל במוסרו (עמ' 128).

השנים שלאחר המלחמה התאפיינו בחוסר ודאות ובטלטלות. ההתנגשות בין השאיפות הלאומיות היהודיות לאלה הערביות, שייצג האמיר פייצל בימי מלכותו הקצרים בדמשק, עדיין לא נתפסה כבלתי נמנעת. פעילים זוטרים יחסית בתנועה הציונית האמינו שקהילת דמשק עשויה, הודות לקשריה עם אישים מרכזיים בציובריות המוסלמית הסורית, לשרת

את מטרות הציונות – ואולם ההנהגה הציונית, אף שנתנה דעתה על פוטנציאל זה, לא הקדישה לנושא תשומת לב של ממש (עמ' 138-139). משסולק פייצל כונן שלטון מנדט צרפתי, שלא התיר פעילות ציונית. ההגמוניה של כ"ח שבה והתבססה. ביטויי הזדהות של ועד הקהילה עם היישוב היהודי בארץ ישראל חדלו כמעט לחלוטין. לפי הראל השילוב בין תהליכי חילון, היעדרה של ערגה מובנית לשיבת קבע לארץ ישראל, ודאי במובן הפוליטי לאומי, והאדישות היחסית של ראשי הציונות לעתידה של יהדות דמשק, מסבירים מדוע דעכה התנועה באחד הצמתים האסטרטגיים החשובים בעולם הערבי.

'דמשק ננטשה', קובע הראל בסיכום ספרו (עמ' 249). לא רק מטעמי החסד והדאגה לדימוי היהודים שעליהם הצביע פאיס ראוי היה להדק את הקשר בין המפעל הציוני לבין יושביה. הוא חותם את הספר בדבריו של פרופ' יוסף יואל ריבלין, מהפעילים הציונים הבולטים בדמשק לאחר מלחמת העולם, מתרגם הקוראן ואביו של נשיא המדינה: 'והשאלה החשובה הייתה השאלה הערבית. ואילו לא היה חושב וייצמן ואסישקין שהערכים הם אפס [והייתה היענות גדולה יותר לפניות של ההנהגה הציונית בדמשק] היו יכולים להשיג הרבה ואולי להגיע למטרה ואולי היה הרבה אחרת' (שם). כמו ריבלין, הראל סבור שאילו היה נעשה יותר כדי לקרב את יהודי דמשק לרעיון הציוני, ייתכן שהיו משמשים גשר לתנועה הערבית הלאומית ויוצרים חזית אנטי-קולוניאליסטית שהייתה מסייעת לשתי התנועות לשרת את מטרותיהן.

מסקנות אחרות של מחקרו ושל מחקרים אחרים מערערות על הערכה זו. העניין של פייצל בפשרה עם הציונות היה תלוי באופן מוחלט בתקוותו שזו תפעיל את השפעתה על בריטניה הגדולה ותאפשר את מימוש חזון הממלכה הערבית הגדולה. התבססותו של המפעל הציוני בשנים שלאחר הצהרת בלפור חייבה שיתוף פעולה ונאמנות לבריטים. אסטרטגיות אחרות היו מובילות לאסון. יהודי דמשק, כמתואר בספר, דאגו יותר לעתידה של קהילתם מאשר לעתידו של המפעל הציוני, והתמודדו עם גלים של לאומנות ערבית שהחלה לכרוך בין יהדות לציונות כאילו חד הם והעמידו אותם בסכנה קיומית. האינטרסים הגאופוליטיים עתירי העוצמה שסיכלו את שאיפותיו של פייצל וכוננו מנדט צרפתי קלעו את הקהילה היהודית הקטנה והחלשה לעמדה שעיקרה את יכולתה לסייע לציונות גם אילו היו אנשיה להוטים יותר. ספק רב אם השקעה כספית או אנושית גדולה יותר של התנועה הציונית בקהילת דמשק היו משנות את נתיבה של התנועה הלאומית היהודית – או את זה של יהודי דמשק.

שאלה מסקרנת שאינה זוכה בספר למענה מלא היא מה וכמה ידעו בעצם יהודי דמשק על הציונות בראשיתה. בירורה מחייב, בין השאר, לבחון לאילו עיתונים בערבית היו בני הקהילה חשופים בשנותיה הראשונות של התנועה, ומה דיווחו אותם כלי תקשורת על אירועים דוגמת הקונגרס הציוני הראשון ופרשת אוגנדה. המבוא מציג תמונה לא מדויקת של המשקל שהיה למגמות לאומיות – ערביות-מוסלמיות וחילוניות-פטריוטיות – בסוריה שלפני מלחמת העולם הראשונה (עמ' 17). לאומיות אתנית או טריטוריאלית בצורתה

האירופית הייתה תופעה שולית בחברות דוברות הערבית עד שלהי המאה התשע־עשרה, ותנועה לאומית־פוליטית סורית של ממש לא קמה. ייתכן שגם בכך טמון הסבר לניכור הראשוני כלפי הציונות בקרב יהודי דמשק, שנולדו ופעלו בעולם שבו הדת הגדירה את זהותם הפוליטית של יחידים ושל קהילות.